

Bevezetés,

Ferencz József: „A magyarországi unitáriusság és az unitárius egyházközségek lélekszámának alakulása. 1692—1942.” című munkájához.

Uzoni Fosztó István bágyoni pap és aranyosköri jegyző 1774 januárjában befejezi kéziratban fennmaradt Unitárius Egyháztörténetéhez írt Előljáró Beszédét. Itt olvashatjuk a következő gondolatokat:

„A mi célunk inkább annak rövid előadása lehet, hogy... miként kezdett Isten a maga és fia tudományának terjesztésére más és más férfiakat támasztani és hogy ezek fáradozása következtében maga az igazság a legsűrűbb sötétségből pitymaltat és hajnalhasadás módjára miképpen kezdett feltűnedezni fényleni és végre, mint áldott nap, Erdély fejedelemségét a legragyogóbb fényvel megvilágítani. És hogy az unitárius vallás itt Erdélyben mimódon keletkezett, hogy haladt előre, miképpen gyarapodott és érte el a biztonság delelőjét. Továbbá, hogy ennek következtében ez az erdélyi unitárius egyház miképpen kezdte arcát az idegen napnyugat felé fordítani. Mindezekhez még hozzáadunk néhány más olyan dolgot is, miket célunk elérése végett főlemlítésre szükségesnek tartunk”.¹

A későbbi idők unitárius egyháztörténetírói is mindig ezt a szempontot tartották szemek előtt. Aranyosrákosi Székely Sándor püspök Uzoni Fosztó munkája felhasználásával írja meg 1839-ben nyomtatásban magyar nyelven megjelent első egyháztörténelmünket „Az Unitaria vallás történetei Erdélyben” címen E megyén halad tovább Ferencz József püspök, aki 1875-ben az újabb kutatások felhasználásával „Unitárius Kis Tükör” c. munkájában ismét megírja egyházunk történelmét, tekintettel annak külföldi kapcsolataira is. E könyvet hosszú évtizedek

¹ Uzoni Fosztó Istvánnak az Unitárius Egyház történetéhez írt Előljáró Beszéde. Latinból fordította Márkos Albert, Keresztény Magvető 72. évf. 132. lapon.

óta vallástani kézikönyvül is használjuk középiskoláinkban s Vári Albert által gondosan átdolgozott kiadása 1930-ban jelent meg legutoljára s változatlan lenyomatban azóta is megjelent.

A XX. században unitárius egyháztörténetírásunk két új irányban is elindult. Kelemen Lajos levéltári főigazgató munkássága mutat rá arra, hogy az erdélyi magyar unitáriusság történetét tudományos rendszerességgel nem lehet megírni mindaddig, míg nem áll rendelkezésünkre az egyes egyházközségek komoly alapossággal megírt oknyomozó története s nem használjuk fel azt a levéltári forrásanyagot, mely gazdag adataival rendelkezésünkre áll elsősorban püspöki vizitációs jegyzőkönyveink adataiban.¹ Nagyon sajnálatos, hogy Kelemen Lajos korszaknyitó útmutatása egyházpolitikai félreismerés, valamint a világháború és az azt követő megszállás nehézségei miatt nem érvényesülhetett. A Keresztény Magvető egyes kötetekben csendesen pihenő egyházközségi történetekkel senki sem foglalkozott, azok részletmegállapításait nem dolgozták bele az unitarizmus egyetemese történelmébe.² A megírt egyházközségi történetek értéke is nagyon különféle. Legjobban jellemző rájuk azonban az, hogy csak az egyházközség ládájában őrzött levéltári anyagot használták fel s kevesen mentek el az esperesi levéltárakban található köri vizsgálószerű feljegyzések, vagy az egyházi levéltárban feltalálható püspöki vizitációs jegyzőkönyvek adataiért. Az a néhány újabb korban megírt egyházközségi monográfia is íróasztalok fiókjában porosodik, mely a modern tudomány álláspontján maradva jegyezte fel egyik-másik gyülekezetünk történelmét.

A másik vonalat dr. Borbély István teológiai tanár munkássága képviselte, aki az erdélyi unitáriusság történetének tanulmányozása közben, annak dogmatörténelmét boncolgatta. E téren elért jelentős eredményeit mindnyájan ismerjük. Ezt a tudományos irányvonalat fejlesztette tovább Benczédi Pál teológiai tanár „Az unitárius hitelvek kifejlődése” c. értékes dogmatörténeti tanulmányában.

¹ Kelemen Lajos: Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig. Keresztény Magvető 54. évf. 168. lapon.

² Az egyes egyházközségek lélekszám adatai közlésénél mindenütt ismertettem az egyházközségre vonatkozó és általam összegyűjteni sikerült irodalmat.

Mindannyiunknak, kicsinyeknek és nagyoknak célunk csak az lehet, hogy unitárius egyházunk történelmét minél tisztább megvilágításba helyezve, annak hősi példaadását a jelen és jövő nemzedéke elé tiszta fényében odavetithessük. E cél elérése érdekében minden elvégzett munka elismerést érdemel s minden részletmegvilágítást értéke szerint meg kell becsülnünk. Az egyháztörténelemnek egyik segédtudománya a német kifejezéssel „Kirchenkunde”-nak nevezett tudomány, melyet magyarra egyházrajz, vagy egyházismeret kifejezéssel lehet lefordítani. Az egyházismeret szolgálatában kíván állni az alábbi tanulmány is, mely a szigorú tudományosság álláspontján méri fel a magyarországi unitáriusság és az unitárius egyházközségek lélekszámának alakulását s egyben e felméréssel gyakorlati célokat is kíván szolgálni, amennyiben segítségére lesz mindazoknak, akik egyháztörténelmünk egészének megírásakor e fejezetet megírva találják. Célunk csupán csak annyi, amit Uzoni Fosztó István a maga jellegzetes megfogalmazásában így fejezett ki: „mindezekhez még hozzáadunk néhány más olyan dolgot is, miket célunk elérése végett főlemlítésre szükségesnek tartunk.”¹

Az unitárius egyházismeret területén buvárkodó dolgozatunk segítőtársat hív maga mellé a statisztika igazoló adataiban. A statisztika tudományának az egyházi élet jelenségei vizsgálatánál való felhasználása újkeletű s még ma sem nyert minden vonalon polgárjogot. Oka részben az állami és egyházi statisztikai adatfelvétel és adatközlés egymástól elütő eredményeiben található. A statisztikai vizsgálódásoknak az egyházi élet történelmére vonatkoztatható értékeiről sokat lehet vitatkozni, azonban a komoly tudomány e módszer létjogosultságát ma már nem vonja többé kétségbe. A német statisztikai tudomány egyik alapvető munkása von Mayr idevonatkoztatva ezeket mondja: „Die Differenzierung der Bevölkerung nach dem Religionsbekenntnis bietet ein erhebliches sozialwissenschaftliches Interesse. Aus der Religionsgemeinschaften erwachsen besonders, mit mehr oder mindern fester Organisation ausgestattete *soziale Gebilde*, deren wissenschaftliche Erkenntnis zu den Aufgaben der sociologischen Forschung gehört.”²

¹ Lásd 1. jegyzetet.

² Dr. Georg von Mayr: Statistik und Gesellschaftslehre. II. kötet: Bevölkerungsstatistik, Frelburg, 1897, 105. lapon.

Ugyanő mutat reá vizsgálódásai során az alábbi igen érdekes és unitárius vonatkozásban is helytálló megállapításra is: „die in der ausgesprochenen Minderheit befindlichen Konfessionen in Folge der Wanderverschiebungen allerseits die Tendenz zu verhältnismässiger Verstärkung zeigen.“¹

Amikor a modern társadalomtudomány képviselője a válásstatistikai vizsgálódások értéke felől kérdezősködik, arra a meállapításra jut, „hogya vallási közösségek, mint a szociális organizmus legrégebb kötelekei jelennek meg“² s így értékük és vizsgálatuk el nem hanyagolható.

A vallásstatistika feladata lehet egyfelől az egyes válásfelekezetek fejlődésének és átlagának vizsgálata s területi elhelyezkedésük felmérése, másfelől pedig az egyes vallásfelekezetekhez tartozóknak nem, életkor, családi állapot, anyanyelv, műveltségi fok, hivatás, erkölcsi állapot stb. szerinti vizsgálata. Alábbi vizsgálódásaink rendjén mi csak az első szempontra terjeszkedünk ki jelen alkalommal, a másik szempont szerinti vizsgálódásunk más alkalomra marad.

Meg kell még említenünk e helyen, hogy a magyar egyházi irodalom e téren alig termelt eddig valamit s a létrejött néhány tígyelemreméltó protestáns munka is az utóbbi évtizedek termése. E dolgozatok közül hármat említek meg, melyek közül dr. Karner és dr. Schneller professzorok dolgozatai az előbb említett vizsgálódási szempontok második csoportja szerint dolgoztak,³ bár mindketten az általunk most vizsgálat alá veendő szempont szerint is foglalkoztak bevezetéképen tárgyakkal. Teljesen egyetértünk dr. Karner alábbi záró fejtegetéseivel: „A statisztikai adatok sokasága a legkülönfélébb, más módon hozzáférhetetlen viszonylatokban rajzol változatos képet a hazai felekezetek életéről és munkájáról. Talán nem szükséges külön is hangsúlyozni, hogy az így nyert kép egyoldalú és csak bizonyos vonatkozásokat világít meg. Ennek ellenére is meg vagyunk győződve arról, hogy az így rajzolt

¹ U. o. 107. lapon.

² Ph. Schwartz: Religions und Kirchliche Statistik c. tanulmánya a Handwörterbuch der Staatswissenschaften, VII. kötet, Jena 1926. IV. kiadás.

³ Lic. dr. Karner: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen, 1931. és dr. Schneller Károly: A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. Miskolc, 1930.

képnek nemcsak tudományos értéke van — végzett vizsgálódásaink tudományos tekintetben járulnak hozzá a hazai felekezetek viszonyainak, helyzetének ismeretéhez, — hanem nagy fontossággal bír a gyakorlati egyházi munka alakítására is. *A statisztika által rajzolt kép tükrében az egyházak alaposabban és helyesebben ismerhetik fel a helyzetet, amelyben vannak és ehhez a felismeréshez mérten rendezhetik be munkájukat*.¹ Hasonlóképpen igazat kell adnunk dr. Schneller következő elvi jelentőségű fejtegetéseinek is: „A vallási statisztikának a kiépítettsége összefüggésben áll minden valószínűség szerint azzal, hogy az integer Magyarországon“ a nemzetiségi kérdést a hitfelekezeti hovatartozás kérdése többszörösen átszövi s ahol „egyes egyházak egyenesen nemzeti alapon vannak szervezve“,² nemzeti szempontból is fokozott jelentőségre emelkedett a valásfelekezeti statisztika.³ A harmadik munka, melyet megemlítünk e tárgykörrel foglalkozó munkák közül dr. Makkai Sándor rövid, de tökéletesen áttekintő képet adó egyházi tanulmánya,⁴ mely ennek keretén belül a statisztika segítségével huzza alá mondanivalóit. Makkai dr. munkája csak református egyházismereti anyagot nyújt s így tárgyunk szempontjából nem kir különösebb jelentőséggel, a másik két említett tanulmány, bár az egyik a magyarországi felekezetek vallási viszonyaival, a másik a protestáns felekezetek demológiai jelenségeit vizsgálja, unitárius vonatkozásban csak hézagos anyagot közöl, elsősorban azért, mindkettő leginkább az 1920. évi népszámlálás anyagát dolgozza fel, mikor is az ország trianoni megcsonkíttósága idején az unitáriusok száma csekély volt s „már csak a nagy számok törvényeinek tökéletlen érvényesülése miatt sem érné meg a reáfordított fáradságot“.⁵

Megjegyezzük végül, hogy vizsgálódásaink alapját, ahol nem egyházi összeírások adatait használjuk, mindenütt a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal hivatalos kiadványaiban megjelent adatok alkotják. Ezek az adatok az évtizedenként végre-

¹ Dr. Karner idézett munkája. 128. lapon.

² Kenéz Béla: Magyarország népességi statisztikája. Budapest, 1906. 68. lapon.

³ Dr. Schneller: idézett munkája. 5. lapon.

⁴ Dr. Makkai Sándor: A magyar reformátusság egyházi élete. Debrecen, 1910.

⁵ Dr. Schneller idézett munkája. 7. lapon.

hajtott népszámlálások adatközléseiben, valamint a Statisztikai Évkönyvekben és a havi Statisztikai Közleményekben található. Aki e munkákat ismeri, azokban külön utalás nélkül is mindenütt megtalálja a forráshelyet, ahonnan egyes adatainkat merítettük és összegyűjtöttük.

Szólanunk kell még néhány szóban a modern és a történeti statisztika viszonyáról is. Egyetértünk Kováts Ferenc fejtegetésével, melyben megállapítja, hogy¹ „a történeti statisztikai anyagot a modern anyaggal szemben az különbözteti meg, hogy az principáliter sohasem közvetlen statisztikai anyag.“ E megállapítást tanulmányozásunk teljes mértékben igazolja, amikor adataink, különösképen egyházi forrásból eredő adataink legjelentősebb részét nem statisztikai forrásgyűjtésből, hanem egyházi jegyzőkönyvekből, összeírásokból stb. merítettük. A módszerre vonatkozóan meg H. Pálffy Ilona dr.² értékes tanulmánya következő megállapítására kell reávilágítanunk: „A történeti statisztika az egyre fejlődő modern feldolgozások folyamán kialakult módszerektől nyert ösztönzéssel fordul a történeti forrásokhoz, amelyekből egyes elmúlt korok tömegjelenségeire vonatkozó adatait összegyűjtheti... az eredmények azonban csak akkor felelnek meg igazán a történeti valóságnak, ha a feldolgozás módszerét a források adta lehetőség alapján állapítjuk meg.“

A történeti statisztikának egyházi síkon való munkálása érdekében emel szót dr. Földes Béla egyik kiváló tanulmányában, amikor ezeket mondja: „... egyes helyeken régibb egyházi anyakönyvek találhatóak és nagyon kívánatos volna az azokban foglalt adatok feldolgozása, miáltal a demográfiai viszonyokra... vonatkozólag értékes anyagot lehetne összeállítani.“³

Végezetül legyen szabad bevezető fejtegetésünket lezárni dr. Pálffy Ilonának a következőkben teendő megállapításainkra is vonatkoztatva helytálló megállapításaival: „a mai ember erősen statisztikai szemléletre van beállítva s a történelmi statisztika néhány számsora, grafikonja többet mond számára, mint többoldalas tudományos fejtegetés. A történeti források statisztikai átértékelése tehát olyan feladat, amelyet... az egyetemes nemzeti célok érdekében érdemes elvégezni“.⁴

¹ Kováts Ferenc: Statisztika és történelem, Magyar Statisztikai Szemle, Budapest, 1925. 434 lapon.

² H. Pálffy Ilona dr.: A magyar történeti statisztika forrásai, Magyar Statisztikai Szemle, Budapest, 1934. 957. lapon.

³ Dr. Földes Béla: A történeti statisztika kérdéséhez. Magyar Statisztikai Szemle Budapest, 1932. 531. lapon.

⁴ Dr. Pálffy Ilona: A történeti források statisztikai értéke. Magyar Statisztikai Szemle. Budapest, 1942. 346. lapon.

IRODALOM.

Gyallay Domokos: Egy fődél alatt. Háború zajában hallgatnak a muzsák, — mondja egy latin közmondás és ezt a megállapítást — ha a könyvnapra megjelent könyvek között széttelünk — kénytelenek vagyunk magunk is aláírni. Eddig a háborus konjunktúra által termelt szépirodalmi silányságok özönvízszerű áradata miatt panaszkodhattunk, ezidén a könyvnapra megjelent könyvek, — szerencsére — alapos rostálás alá estek. Rendjén is van így, de elszomorító jelenség, hogy íróink, költőink új művekkel csak egészen csekély számban jelentkeznek, a legtöbb könyv már régebben megjelent munka új kiadása. Itt megint különbséget teszünk kifogyott munkák és elhalt íróművészek újra kiadott könyvei között, hiszen saját tapasztalat alapján mondhatjuk, hogy tavaly, a kolozsvári nyári egyetem hallgatói tucat-számra keresték pl. Reményik Sándor verseit, azt remélve, hogy ha az egész országban nincs, szűkebb hazájában biztosan kapható és egyetlen példányt sem tudtak felhajtani, hacsak nem kölcsönképpen! Ennek pedig nem volna szabad megtörténnie!

Örömmel üdvözljük tehát Gyallay Domokos legszebb novelláinak gyűjteményét, régi mulasztást pótol ez az érdemtelenül szerény köntösbe öltöztetett értékes kötet, annál is inkább, mert a novella mint műfaj mostohagyermek volt az utolsó években, a kiadók rossz üzletnek tartották, a közönségre hártották a hiányt, azt állítva, hogy nem olvassák, nem keresik, „ki ment a divatból!” Pedig köztudomású, hogy a jó novella többet ér mint egy regény, hiszen nem a cselekményre, hanem az élet apró dolgainak és az abból fakadó lelki eseményeknek rögzítésére fekteti a fősúlyt, „kis dolgoknak nagy poézise”. Azok tehát, akik szeretik a könyvet, a jó írást, szeretik a novellákat is. Magunk elfogultak vagyunk Gyallayval szemben, nem azért, mert egy hitet vallunk, — bár novelláinak éppen ebből az erős vallásos meggyőződésből fakadó unitárius légkör ad páratlan érdekességet — hanem, mert minden írása egy darab Erdélyt jelent. Elkezdjük olvasni, s már feledve a mindennapi élet sok apró gondja, nem halljuk a háború véres borzalmait, ártatlan városok robbantását üvöltő rádiót, otthon vagyunk Erdélyben, az Olt partján, a Maros mentén, Udvarhelyszéken eldugott kis székely falvakban, emberi gyarlóságok és erények virulnak ki előttünk és unitárius templomaink harangszava csendül meg lelkünkben... Alakjai jó ismerőseink, „egy fődél alatt” érezzük magunkat velük, unitárius székely festvéreink között járunk...

Az egyik legszebb novellán, A püspökné tanácsán keresztül, mint aranyos napsugár az ablakon, úgy ragyog be szívünk közepébe — a mult. Szemben áll velünk a Vadrózsák lelkes gyűjtőjének és jószágos életpárjának alakja, s hirtelen végigviharzik rajtunk a felismerés, hogy Gyallay is azon az úton halad, amelyet száz évvel ezelőtt ös-